

انجمن علمی فقه‌بزرای تطبیقی ایران

فصلنامه فقه‌بزرای تطبیقی

Volume 3, Issue 2, 2023

Fundamentals of Crime Prevention in Sunni Jurisprudence

Ahmadzaki Zaka *¹, Hossein Aghababai ², Hasan Shah Malekpour³

1. Ph.D Student, Department of Criminal Law and Criminology, University of Guilan, Guilan, Iran. (Corresponding Author)

2. Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminology, University of Guilan, Guilan, Iran.

3. Assistant Professor, , Department of Criminal Law and Criminology, University of Guilan, Guilan, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Type of Article:

Original Research

Pages: 1-16

Corresponding Author's Info

ORCID: 0000- 0002-5609-3141

TELL: +9891333690274

Email: zakaahmadzaki@gmail.com

Article history:

Received: 30 Mar 2023

Revised: 29 May 2023

Accepted: 05 Jun 2023

Published online: 22 Jun 2023

Keywords:

Prevention, Non-criminal

Prevention, Sunni

Jurisprudence.

ABSTRACT

Crime as a behavior that is in conflict with the basic norms of human society and is considered an antisocial, immoral or disruptive action has caused a reaction or response in society and at different times, the type and quality of responses has been evolved. Although the repressive, punitive or vengeful aspect of the response to crime has always prevailed, the deterrent aspect of punishment has always been one of the goals or reasons for formulating or enforcing criminal responses. Attention to deterrence aspect in the purposes of punishment, in religious teachings or laws with religious origin is also clearly considered. Crime prevention seeks to cure the incident before it occurs, and setting up action mechanisms by the community and those in charge to educate, train, empower and improve the quality of life along with preserving the dignity of the citizens is its main agenda. Religious teachings have a very high capacity in crime prevention, which in this article describes some of the principles of crime prevention in Islamic criminal policy with a focus on the jurisprudential views of Sunni religions. This research has been done with a descriptive-analytical method based on reviewing sources. Teachings such as Saddu Zarai, administrative health and generational preservation as a basis for prevention in the criminological concept have been studied.

This is an open access article under the CC BY license.

© 2023 The Authors.

How to Cite This Article: Zaka, AZ; Aghababai, H & Shah Malekpour, H (2023). "Fundamentals of Crime Prevention in Sunni Jurisprudence". *Journal of Comparative Criminal Jurisprudence*, 3(2): 1-16.

انجمن علمی فقه‌جزای تطبیقی ایران

فصلنامه فقه‌جزای تطبیقی

www.jccj.ir

فصلنامه فقه‌جزای تطبیقی

دوره سوم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۲

مبانی پیشگیری از جرم در فقه اهل سنت

احمد زکی زکا*، حسین آقابابی^۲، حسن شاه ملک‌پور^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، گیلان، ایران. (نویسنده مسؤول)

۲. دانشیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، گیلان، ایران.

۳. استادیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، گیلان، ایران.

چکیده

جرم یا بزه به‌عنوان رفتاری که با هنجارهای اساسی جامعه انسانی در تعارض است و عملی غیر اجتماعی، غیر اخلاقی یا محل نظم و امنیت تلقی شده، واکنش یا پاسخ جامعه را در پی داشته و در زمان‌های مختلف نوع و کیفیت پاسخ‌ها تحول یافته است. هرچند جنبه سرکوبی، تنبیهی، ارعابی یا انتقام‌جویانه پاسخ‌های به جرم همواره غلبه داشته است، اما جنبه بازدارندگی کیفر نیز همواره یکی از اهداف یا دلایل تنظیم یا اجرای پاسخ‌های کیفری ذکر می‌شود. توجه به جنبه بازدارندگی در اهداف کیفر، در آموزه‌های دینی یا قوانین با منشأ دینی نیز به وضوح مورد توجه است. پیشگیری از وقوع جرم، در صدد علاج واقعه قبل از وقوع است و تنظیم سازوکارهای کنشی از طرف جامعه و متولیان برای تربیت، آموزش، توانمندسازی و بهبود کیفیت زندگی همراه با حفظ کرامت شهروندان دستور کار اصلی آن است. آموزه‌های دینی ظرفیت بسیار بالایی در پیشگیری از وقوع جرم دارند که در این نوشتار شرح و بسط برخی از مبانی پیشگیری از وقوع جرم در سیاست جنایی اسلام با تمرکز بر دیدگاه‌های فقهی مذاهب اهل سنت مورد نظر قرار گرفته است. این تحقیق با روش توصیفی تحلیلی مبتنی بر مرور منابع، انجام شده و آموزه‌هایی مانند سد ذرائع، سلامت اداری و حفظ نسل به‌عنوان مبنایی برای پیشگیری در مفهوم جرم‌شناختی مورد بررسی قرار گرفته است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۱-۱۶

اطلاعات نویسنده مسؤول

کد آرکاید: ۰۰۰۰-۰۰۰۲-۵۶۰۹-۳۱۴۱

تلفن: +۹۸۱۳۳۳۶۹۰۲۷۴

ایمیل: zakaahmadzaki@gmail.com

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۱۰

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۲/۰۳/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۱۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۴/۰۱

واژگان کلیدی:

پیشگیری، پیشگیری غیر کیفری، فقه اهل سنت.

خوانندگان این مجله، اجازه توزیع، ترکیب مجدد، تغییر جزئی و کار روی حاضر به صورت غیر تجاری را دارند.

© تمامی حقوق انتشار این مقاله، متعلق به نویسنده می‌باشد.

مقدمه

مقدمه این پژوهش در سه بند تنظیم و ارائه می‌شود.

مذکور است اجتناب و یا به کاهش زمینه‌های مساعد کننده آن کمک نماید.

- طرح بحث

با توجه به تخصصی شدن علوم و دسته‌بندی‌های مختلف دانش بشری، دانش جرم‌شناسی، از اواخر قرن ۱۹ میلادی در منظومه علوم جنایی جایگاه خاص و ممتازی پیدا کرده و جرم‌شناسی پیشگیری به‌عنوان یکی از گرایش‌های اصلی جرم‌شناسی کاربردی جایگاه شایسته‌ای یافته است. با توسعه بحث‌ها درباره فرایند و گونه‌های پیشگیری از جرم، بحث پیشگیری به مفهوم جرم‌شناختی از مفهومی که پیشگیری از جرم به‌عنوان یکی از اهداف مجازات‌ها دارد متفاوت شده و بازدارندگی و یا ترس از ارتکاب جرم به جهت مواجهه نشدن با مجازات یا انصراف از تکرار جرم برای کسانی که طعم تلخ کیفر را چشیده‌اند، به‌عنوان پیشگیری کیفری، از پیشگیری غیر کیفری (جرم‌شناختی) جدا شده است. بنابراین وقتی صحبت از پیشگیری از وقوع جرم به میان می‌آید، منظور اقدامات کنشی است که زمینه‌های مساعد کننده یا عوامل تسهیل کننده جرم را تحت تأثیر قرار می‌دهند و مداخله‌ها اعم از این که از طرف قدرت الزام‌کننده دولت باشد یا نهادهای قدرتمند خارج از دولت، برای به‌سامان کردن جامعه و کاهش عوامل و علل ناهنجاری و آسیب‌هایی است که به‌عنوان جرم با واکنش جامعه مواجه است.

یکی از نهادهای قدرتمندی که التزام به آن و پیروی از الزام‌های آن خارج از دولت است، نهاد دین است. آموزه‌های دینی، فارغ از نظام سیاسی، برای دین‌داران و دین‌باوران آموزش‌هایی دارد که فرد دین‌باور را از انجام اموری در خفا و علن بازداشته یا به انجام رفتاری ترغیب و تشویق می‌کند. یک فرد دین‌باور در یک جامعه با حاکمیت سیاسی دینی یا حاکمیت سکولار، در حوزه‌های گسترده‌ای می‌تواند به‌عنوان یک کنشگر، رفتارهایی را ترک کند یا اقداماتی را انجام دهد که به نهادینه شدن نظم، قانون، اخلاق، درستکاری، امانتداری، دستگیری و حمایت نیازمندان و... می‌انجامد و به‌تبع، از بسیاری از جرایم که به علت عدم رعایت موارد

با اذعان به این که بحث‌های جرم‌شناسی و از جمله جرم‌شناسی پیشگیرانه به نظام یا جامعه یا قلمرو سرزمینی خاصی محدود نبوده و محتوای شناخت‌های مورد نظر جرم‌شناسی در همه جوامع موجود بوده و قابل تعمیق و گسترش و اقتباس و قرض‌گیری است، به نظر می‌رسد نهاد دین و دانش جرم‌شناسی به‌خصوص جرم‌شناسی پیشگیرانه، از این منظر که تلاش برای تقویت سازوکارهای کاهش آسیب‌ها و گرفتاری ناشی از ارتکاب جرم را وجهه همت خویش دارند، از ارزش و احترام برخوردارند. صرف‌نظر از برخی دیدگاه‌های جرم‌شناسی که واقعیتی برای جرم قائل نیستند و اصولاً جرم را محصول اجتماع و به‌صورت خاص قدرتمندان و یا ساختار سیاسی می‌دانند، به‌صورت اصولی نهاد دین به قبح و زشتی ذاتی برخی امور تأکید دارد و برای گناه یا انحراف واقعیتی معتقد است که تعالیم و آموزه‌های دین برای کاهش گناهان یا کاهش ابتلای دین‌باوران به اموری است که در منطبق دینی گناه یا انحراف و جرم تلقی می‌شود. در مجموع می‌توان گفت: آموزه‌های ادیان از جمله اسلام، تربیت انسان با تکیه بر فطرت حق طلب و عدالت پسند او است و آموزه‌های مبتنی بر تبیین و آموزش و پیشگیری، بر اقدامات مبتنی بر تحمیل و اجبار سرکوب مقدم است. بنابراین تربیت، آموزش و پیشگیری از انحطاط فرد و جامعه، در آموزه‌های ادیان نقش برجسته‌ای دارند و دانش جرم‌شناسی که در دوصد سال گذشته ترویج کننده این تعلیمات بوده است، تا اندازه زیادی مدیون آموزه‌های دینی است.

- بررسی سوابق پژوهشی

در این میان، مقالاتی که به ارتباط بحث‌های اجتماعی و اخلاقی دین با جرم‌شناسی و یا پیشگیری از بزهکاری پرداخته‌اند قابل توجه و روبه‌گسترش هستند. رابطه بین دین و بزهکاری از اوایل دهه ۱۹۰۰ میلادی مورد مطالعه قرار گرفته است اما مطالعه برجسته «تراویس هیرشی و رادنی

ادبیات جرم‌شناسی در ایران در یکی دو دهه اخیر به نحو مناسبی گسترده شده و در این زمینه علاوه بر ترجمه آثار نگارش یافته به زبان انگلیسی، مقالات متعددی نیز به زبان فارسی انتشار یافته است که هرچند به علت این که آموزش رسمی جرم‌شناسی در ایران برای دانشجویان حقوق و به صورت خاص در دوره‌های تحصیلات تکمیلی در گرایش حقوق کیفری و جرم‌شناسی در جریان است، سهم استادان و دانشجویان و دانش پژوهان حقوقی از مقالات انتشار یافته بالا است، اما آمارها حاکی از توجه سایر رشته‌های علمی علوم اجتماعی، علوم تربیتی و روان‌شناسی است.^۴

برخی مقالات علمی نمایه شده در سامانه‌های فارسی زبان در زمینه دین و جرم‌شناسی نیز مورد مطالعه و بررسی اجمالی قرار گرفت. بعضی نویسندگان، برخی تئوری‌های جرم‌شناختی را از منظر آموزه‌های دینی تحلیل کرده‌اند. به‌عنوان نمونه حسینی و متولی‌زاده در تحقیقی با عنوان «بررسی نظریه برچسب‌زنی با نگاه به منابع اسلامی» ضمن بررسی دیدگاه‌های جرم‌شناسی برچسب‌زنی و نظریات **هاوارد بکر**^۵ به این جمع‌بندی رسیده است که هر چند میان مبانی دینی و مبانی نظریه برچسب‌زنی سنخیتی وجود ندارد، ولی برچسب خوردن فرد در نتیجه وارد شدن به نظام کیفری در آموزه‌های اسلامی مطرح بوده و راهکارهایی برای پیشگیری از آن پیش بینی شده است که از جمله به بزه‌پوشی، عفو، توبه و اصلاح ذات‌البین اشاره نموده است (حسینی، ۱۳۹۱: ۱۱۷). از نظر این نویسندگان، نظریه برچسب‌زنی جرم را ساخته و پرداخته گروه‌های خاص می‌داند و آن را دارای واقعیتی عینی در

استارک^۱ در سال ۱۹۶۹، مسیر تحقیقات جرم‌شناسی در مورد دین را تغییر داد. نتایج این مطالعه نشان داد که دینداری و بزهکاری رابطه کمی با هم دارند و این موضوع باعث شگفتی محققانی شد که از تأثیر اجتماعی دین بر رفتارهای انسانی متقاعد شده بودند. این دو محقق در مقاله‌ای با عنوان «آتش جهنم و بزهکاری»^۲ تصریح کرده‌اند «فرض بر این است که تربیت دینی از طریق ترویج رشد ارزش‌های اخلاقی، پذیرش اقتدار متعارف و اعتقاد به وجود تحریم‌های فراطبیعی، از بزهکاری جلوگیری می‌کند». این دو محقق ضمن تأیید برخی آثار حضور در کلیسا از جمله پذیرش اصول اخلاقی، احترام به اقتدار متعارف، اعتقاد به وجود واقعی شیطان و زندگی پس از مرگ، نتیجه گرفته‌اند که: «آن متغیرهایی که تحت تأثیر حضور در کلیسا قرار می‌گیرند، با ارتکاب اعمال بزهکارانه ارتباطی ندارند، در حالی که آن متغیرهایی که به شدت با بزهکاری مرتبط هستند تحت تأثیر حضور در کلیسا قرار نمی‌گیرند. فقدان رابطه بین حضور در کلیسا و بزهکاری به این ترتیب توضیح داده می‌شود» (Hirschi & Stark, 1969: 202).

البته تحقیقات بعدی در مورد رابطه بین دین و بزهکاری به‌طور کلی پشتیبانی از یک رابطه معکوس بین معیارهای دین و معیارهای جرم و بزهکاری را نشان می‌دهد. به‌عنوان نمونه، چند تن از محققان در مقاله‌ای با عنوان: «دین، بزهکاری، و مصرف مواد مخدر: یک متا آنالیز»^۳ تأیید می‌کنند که افرادی که مذهبی‌تر هستند کمتر درگیر جنایت، بزهکاری، و استفاده از مواد مخدر، (قانونی و غیرقانونی) هستند (Kelly et al, 2015: 506). در مطالعه‌ای دیگر به روش مروری سیستماتیک، نقش دین در جرم‌شناسی معاصر و نیز مرور گسترش علاقه علمی به دین در حوزه جرم‌شناسی برای درک بهتر وضعیت ادبیات رابطه بین دین و جرم در ۲۷۰ اثر انتشار یافته مطالعه شده است. نویسنده اذعان می‌کند که بررسی سیستماتیک ما از این ایده حمایت می‌کند که مشارکت مذهبی یک عامل محافظتی و اجتماعی است (Johnson & Sung, 2010: 117).

^۴ - بر اساس داده‌های انتشار یافته در مقاله‌ای با عنوان وضعیت‌شناسی و تحلیل محتوای دستاوردهای پژوهشی پیشگیری از وقوع جرم، تا زمان چاپ این مقاله، ۷۹۱۰ مقاله در پایگاه‌های تخصصی مقالات فارسی در حوزه پیشگیری از جرم نمایه شده است. بیست رشته علمی مقالات حوزه پیشگیری از جرم را منتشر کرده‌اند. رشته حقوق با ۳۸۸۰ مقاله (معادل ۲۹/۱ درصد)، علوم اجتماعی ۱۶۵۳ مقاله (معادل ۲۰/۹ درصد) و علوم تربیتی ۹۰۰ مقاله (۱۱/۴ درصد) بیشترین سهم را در تولید مقالات حوزه پیشگیری از جرم داشته‌اند (کریمی و فدوی، ۱۳۹۸: ۱۱۹).

^۵ - Howard Becker

^۱ - Travis Hirschi and Rodney Stark.

^۲ - Hellfire and Delinquency.

^۳ - Religion, Delinquency, and Drug Use: A Meta-Analysis.

تعالیم ادیان آسمانی برای تربیت و انسان‌سازی و نشان دادن راه صحیح به پیروان است، این که بسیاری از تعلیمات دینی نقش تربیتی و اجتماعی و اقتصادی ایفا کنند که زمینه ساز کاهش بزهکاری باشد، موضوع قابل درکی است. بنابراین می‌توان قاطبه تعلیم دینی که مبتنی بر آموزش، هدایت، راهنمایی، احساس مسؤلیت فردی و اجتماعی، خودمهارگری، توجه به افراد آسیب‌پذیر، نقش حمایتی و هدایت‌گری پدر و مادر برای فرزندان و... است، از موارد توجه آموزه‌های دینی به جرم‌شناسی پیشگیرانه دانست. به‌عنوان نمونه، در تحقیقی با عنوان «بررسی احادیث در زمینه راهکارهای تربیتی به منظور پیشگیری از رفتارهای نابهنجار جنسی نوجوانان و جوانان، نویسنده با استفاده از روش هرمنوتیک و روش اجتهادی، متن تعدادی از آیات و روایات در زمینه شیوه‌های تربیتی پیشگیری از رفتارهای جنسی نابهنجار را بررسی کرده و نتیجه گرفته است که از مهم‌ترین شیوه‌های پیشگیری از ابتلای جوانان و نوجوانان به رفتارهای نابهنجار جنسی، تربیت صحیح است که از طفولیت آغاز می‌شود و از طریق شناسایی عوامل اثرگذار انحرافات جنسی و نظارت خانوادگی و اجتماعی و مراقبت‌های فردی مانند خویشن‌داری، ذکر و توجه به خدا، آگاهی از زمینه‌های محیطی، استکمال عقلی و مشارطه و محاسبه از جمله شیوه‌های تربیتی است که در آموزه‌های دینی برای پیشگیری از انحرافات جنسی مؤثر هستند (فقهی، ۱۳۸۷: ۲۷).

در تحقیق دیگری با عنوان «پیشگیری ثانویه از جرم و انحراف در آموزه‌های قرآن»، با توجه به الگوی سه مرحله‌ای پیشگیری از جرم که به الگوی پزشکی یا بهداشتی نیز معروف است، توجه به وضعیت گروه‌های در معرض خطر که در این دسته‌بندی پیشگیری ثانویه نامیده شده با روش تفسیر محتوای متون دینی و به صورت خاص نصوص قرآنی، بررسی و انواع حمایت‌های مورد نظر قرآن کریم اعم از حمایت عاطفی و معنوی، حمایت شناختی و حمایت مادی مورد بررسی قرار گرفته است (خسروشاهی، ۱۳۸۸: ۲۴۵).

بحث لزوم سد ذرایع که در مذاهب اسلامی مورد گفتگو قرار گرفته است، یکی دیگر از زمینه‌هایی است که برای ترسیم

جامعه نمی‌داند و در واقع بر نسبی بودن رفتار مجرمانه مبتنی است و این که هیچ رفتاری را نمی‌توان به خودی خود بد دانست اما در دیدگاه اسلام، جرم واقعی عینی دارد و جرم‌انگاری در راستای تأمین مصالح فرد و جامعه صورت می‌گیرد (حسینی، ۱۳۹۱: ۱۳۵).

در مقاله دیگری با عنوان «رویکردی جرم‌شناختی- اسلامی بر قلمرو تأثیر عوامل زیستی بر رفتار مجرمانه»، نویسندگان با بررسی دیدگاه‌های زیست‌شناسان جنایی، معتقدند دین اسلام در عین این که در بردارنده آموزه‌هایی است که بر نقش عوامل زیستی بر سرنوشت انسان تأکید می‌کند، جایگاه انسان را در بینابین وادی جبر و اختیار تفسیر کرده و به‌هیچ‌روی از بزهکار به‌عنوان موجودی که اسیر سرنوشت محتوم خویش است یاد نکرده است (جورکویه و مصطفی‌پور، ۱۳۹۴: ۱۲۷). نتیجه‌گیری نویسندگان این است که بر خلاف زیست‌شناسان سنتی از جمله لمبرزو که متأثر از عقاید داروین بودند، زیست‌شناسان جنایی نوین در ربع آخر قرن بیستم تحت تأثیر عقاید ادوارد ویلسون با نگاهی متفاوت از گذشته، با رویکردی واقع‌بینانه به شناخت عوامل فردی و تأثیر آنها در میزان جرایم پرداختند. از نظر نویسندگان، این دیدگاه با آموزه‌های اسلامی هم‌سنخ است و پیشرفت‌های سریع علم ژنتیک، زیست‌شیمیایی و فیزیولوژی عصب با عقاید و آموزه‌های دینی در رد جبرگرایی زیستی هم‌نوایی دارد (جورکویه و مصطفی‌پور، ۱۳۹۴: ۱۴۹).

در پژوهش دیگری، با عنوان «تأثیر زیستگاه بر بزهکاری در آموزه‌های حقوق اسلام و غرب» نویسندگان ضمن اشاره به دیدگاه‌های کتله، امیل دورکیم و انریکو فری، در مورد ارتباط زیستگاه و جرم، معتقدند آموزه‌های اسلامی در این زمینه با تقسیم محیط اجتماعی به زیستگاه فیزیکی و اجتماعی، تأثیر این دو بر ارتکاب جرم و نقش آنها در پیشگیری از جرم را تأیید کرده‌اند (آزادفر و همکاران، ۱۳۹۷: ۸۴).

یکی از حوزه‌هایی که تحقیقات متعددی در آن از منظر آموزه‌های اسلامی انجام شده است، جایگاه جرم‌شناسی پیشگیرانه در آموزه‌های اسلام است. با توجه به این که اصولاً

داشت یک سری اصول و مبانی شرح و بسط داده شده است. اصل امر به معروف و نهی از منکر، مصلحت عمومی، سد ذرائع، سلامت جامعه از فساد، اصل ضرر و زیان، حفظ جان، حفظ نسل، حفظ عقل، حفظ دارایی و مالکیت افراد و... اصول و مبانی نظری هستند که نقش مؤثری در پیشگیری از جرایم و انحرافات اجتماعی دارند. با در نظر داشت تنوع دیدگاه‌ها در حوزه حقوقی و فقهی، بررسی مبانی و یا اصول پیشگیری از وقوع جرم در تحقیقات فقهای مذاهب چهارگانه اهل سنت در حوزه جرم‌شناسی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. مقاله حاضر تلاش می‌کند تا آموزه‌های اسلامی را ذیل برخی مبانی یاد شده و در پاسخ به این مسئله که دیدگاه‌های مذاهب فقهی اهل سنت در حوزه جرم‌شناسی و پیشگیری از جرایم مبتنی بر کدام اصول و مبانی می‌باشد مورد ارزیابی قرار دهد.

۱- سد ذریعه

یکی از شیوه‌های مؤثر پیش‌گیری از بزهکاری، مقابله با زمینه و اسباب جرم است. برخی مذاهب فقهی که سد ذرائع را به‌عنوان یک قاعده می‌شناسند، چنین می‌انگارند که شارع در صدد است تا از راه منع توسل به اسباب و وسایل منتهی به حرام، زمینه‌های ارتکاب حرام را از میان بردارد و وقوع جرایم را تا آنجا که ممکن است کاهش دهد. بر اساس این قاعده، هرچه حرام است، راه و وسایل رسیدن به آن نیز حرام می‌باشد و تقریباً تمامی علمای اهل تسنن قائل به سد ذرائع می‌باشند.

سد ذرائع مرکب اضافی است که سد به معنای پوشاندن و ذریعه به معنی وسیله امتداد و تحریک به جلو می‌باشد و به معنی سبب نیز به کار رفته است (ابن منظور، ۱۴۰۸: ۲۰۹). امام شاطبی می‌فرماید: «توسل جستن به آنچه که مصلحت برای رسیدن به یک مفسده باشد» (شاطبی، ۱۹۹۴: ۱۹۹). ابن قیم در تعریف اصطلاحی آن می‌فرماید: «ذریعه عبارت از وسیله و راهی است برای رسیدن به یک چیز». وی می‌افزاید: «رسیدن به اهداف منوط به اسباب و طرق آنها است» (ابن قیم، ۱۹۷۳: ۱۳۵/۳). در واقع می‌توان گفت: وسیله و سبب تابع مقصود می‌باشد. ابن تیمیه می‌گوید: «ذریعه یعنی وسیله رسیدن به یک چیز که فقهاء آن رسیدن را مفضی به حرام می‌دانند» (ابن تیمیه،

راهبردهای پیشگیری در اسلام به آن استناد شده است. در مقاله «سد ذرائع و پیشگیری از بزهکاری در آموزه‌های اسلامی»، با التفات به این که این آموزه ممکن است سبب جرم‌انگاری افراطی شود، از این آموزه در این راستا بهره‌برداری شده است که مبانی مورد استناد این آموزه لزوم انجام همه اقدام‌ها برای پیشگیری از جرایم را مورد تأیید قرار می‌دهد و به خصوص اقدام‌های پیشگیرانه وضعی و کنترل اوضاع و احوال مشرف به جرم با این آموزه قابل استناد است با این راهبرد که از مهمترین روش‌های مقابله با جرم و کج‌روی، از بین بردن زمینه‌ها، فرصت‌ها، موقعیت‌ها، ابزارها، مقدمات و وضعیت‌های وسوسه کننده و تحریک کننده است (میرخلیلی، ۱۳۹۰: ۱۲۰). در همین زمینه در مقاله دیگری با عنوان «پیشگیری از بزه‌دیدگی زنان در آموزه‌های اسلامی»، برخی محدودیت‌ها یا ممنوعیت‌های وضع شده برای زنان در اسلام، از منظر تئوری‌های پیشگیری وضعی یا مصون‌سازی سوژه‌های در معرض آسیب توجیه شده است (آقابابایی و موسوی، ۱۳۹۱: ۵۱). با توجه به ادبیات موجود، ضمن بهره‌مندی از تحقیقات ذکر شده و سایر مطالعات انجام شده در این خصوص، مبانی و مستندات پیشگیری از وقوع جرم در دیدگاه‌های مذاهب اهل سنت مورد بررسی قرار می‌گیرند.

- چارچوب مفهومی

اصلی‌ترین و مهم‌ترین آموزه‌ها در شریعت اسلامی برای پیشگیری از جرایم و ناهنجاری‌های اجتماعی، آموزه‌های تربیتی و اصلاحی است، به‌گونه‌ای که آموزه‌ها و شیوه‌های دیگر (نظیر پیشگیری کیفری) امر فرعی در فرایند مبارزه با جرم محسوب می‌شوند. آموزه‌های تربیتی و اصلاحی را می‌توان به سه دسته طبقه‌بندی کرد. اعتقادات پیشگیرانه، اخلاقیات پیشگیرانه و احکام پیشگیرانه، این تقسیم‌بندی در برگزیده اقدامات پیشگیرانه فردمدار و وضعیت‌مدار - که توسط جرم‌شناسان تقسیم‌بندی شده است - می‌باشد. در دین اسلام در مورد هر دو دسته از انواع پیشگیری، احکام متعددی اعم از اعتقادی، اخلاقیات و احکام عبادی و الزامی مربوط به مسائل فردی و اجتماعی در قالب واجبات، محرمات و امور مشکوک وجود دارد که مبین توجه خاص اسلام به پیشگیری غیرکیفری از وقوع بزه می‌باشد. آموزه‌های یاد شده با در نظر

شرایط و فرصت‌های بزهکاری، از یک‌سو با سلب این فرصت‌ها، وقوع جرم را دشوار و امکان آن را کاهش دهد و از سوی دیگر با کاستن جاذبه‌ها و عوامل محیطی تحریک کننده، از وسوسه‌های مجرمانه جلوگیری به عمل آورد (میرخلیلی، ۱۳۹۰: ۹۶). دقیقاً این هدف و رویکرد در سد ذریعه نیز دنبال می‌شود. علمای اهل سنت مصادیقی را از قرآن و حدیث بیان می‌دارند که با آموزه سد ذریعه توضیح داده شده است:

۱-۱- سد ذریعه و پیشگیری از توهین به دین

خداوند متعال در قرآن کریم فرموده است: «به معبود آنانی که غیر خدا را می‌خوانند دشنام ندهید، مبدا آنها از روی (ظلم و) جهل، خدا را ناسزا و دشنام دهند» (انعام/۱۰۸). در ظاهر امر، ناسزاگویی خدایان مشرکین به خاطر انزجار از آنان نوعی حمایت از توحید و یکتا پرستی تلقی می‌شود اما از آنجایی که این امر سبب مفسده می‌شود و شاید مشرکین خدای بر حق را ناسزا گویند منع شده است (ابن قیم، ۱۹۷۳: ۱۱۰). مفسده دیگری که اینجا می‌تواند متصور باشد ازدیاد کفر آنها است (ابن عاشور، ۲۰۰۴: ۱/۳۹۷). در واقع مشاهده می‌شود که نهی از ناسزاگویی معبودان باطل، مانع جرم توهین به ذات الهی و مقدسات دینی می‌شود. زیرا این رویکرد بسترساز یا به دیگر سخن محرک طرف مقابل می‌شود تا به ذات الهی دشنام دهد که این در نوع خود توهین مشدد شمرده می‌شود و مجازات سنگینی در قبال خواهد داشت.

از سوی دیگر این آیه اشاره به اصل دیگری می‌تواند داشته باشد که انسان‌ها با وجود داشتن تفاوت‌های اعتقادی و مذهبی بایستی اصل حرمت‌گذاری به مقدسات یک دیگر را رعایت نمایند تا جامعه از تنش و درگیری مذهبی به سبب توهین و حرمت‌شکنی در امان بماند و انسان‌ها با داشتن تنوع مذهبی و دینی در کنار هم زندگی نمایند. در جای دیگر قرآن ارشاد می‌فرماید: ای مومنان! نگویند: «راعتا» بلکه بگویید:

۱۹۹۸: ۱۳۹ / ۳). دانشمندان معاصر نیز سد ذریعه را در بحث‌هایشان بیان نموده‌اند که با تعاریف متقدمین چندان تفاوتی ندارد. عبدالکریم زیدان می‌فرماید: «سد ذریعه یعنی منع وسایل و اسبابی که شخص را به مفاسد بکشاند که این خود صورت اکیدتر مصالح مرسله و در حقیقت متمم آن انگاشته می‌شود. در نتیجه ذریعه، وسیله و سبب رسیدن به چیزی، و سد ذریعه، بندکردن و منع راه رسیدن به چیزی که فساد و ضررش مد نظر باشد. معنای اصطلاحی آن عبارت از ابطال عملی که انسان را به فساد بکشاند اما فی نفسه مفسده یا حرام نباشد. این رویکرد یکی از اصول استنباط احکام در مذهب مالکی می‌باشد» (زیدان، ۱۹۷۶: ۲۵۰). اما سایر مذاهب اسلامی اعم از اهل تسنن و تشیع با در نظر داشت شرایط این رویکرد را پذیرفته‌اند و اذعان نموده‌اند که بایستی سد ذریعه مستند به دلیلی باشد تا ثابت نماید که وسیله مورد نظر حتماً انسان را به مفسده می‌کشاند (قریسه، ۱۴۳۱: ۱۶).

دیدگاه‌های فقه‌های اسلامی از این حیث اهمیت دارد که جهت پیش‌گیری از رسیدن به حرام و منکرات، راه‌ها و وسایل آن را نیز حرام انگاشته‌اند و معتقدند اگر وسایل منتهی به اعمال ممنوعه را ممنوع قرار ندهیم پس حرمت عمل ممنوعه معنایی نخواهد داشت. در واقع چیزهایی که بر اساس سد ذرائع منع شده‌اند همان محرمت‌ها هستند. به تعبیر دیگر محرم لغیره همان موارد ممنوعه است که به محرمت‌ها لذاته ختم می‌شود. فقه‌های اسلامی بر اساس همین اصل و سایر قواعد فقهی احکام زیادی را استخراج نموده‌اند که در کتاب‌های فقهی و اصولی به آن پرداخته شده است.

از بحث‌های مفهوم‌شناسی و ذکر مصادیق چنین بر می‌آید که هدف از سد ذرائع حفظ مصالح و دفع هرگونه مفسده است. افزون بر این، تلاش‌های صورت گرفته در این زمینه و نگاه به زمینه‌ها و مقدمات بزهکاری و تلاش برای محدود کردن فرصت‌ها و موقعیت‌های منتهی به آن، تدابیر پیش‌گیری وضعی، در حوزه جرم‌شناسی را به ذهن تداعی می‌کند. مسلماً ارتباط پیش‌گیری وضعی از بزهکاری با سد ذریعه و دیگر مبانی در این باب انکار ناپذیر است. زیرا «پیش‌گیری وضعی از بزهکاری» در صدد است تا با تأثیر گذاردن بر موقعیت‌ها،

علما با در نظر داشت اصل پیش‌گفته و استناد به آیات و روایات در این باب، مواردی را از دواعی زنا شمرده‌اند و برای پیش‌گیری از وقوع زنا به رعایت آن موارد تأکید نموده‌اند. رفتار اجتماعی، پوشش و ازدواج از مواردی هستند که جهت پیش‌گیری از وقوع جرم زنا مورد توجه علمای اسلامی قرار گرفته است:

۱-۲-۱- کنترل نگاه و خلوت با زنان اجنبی

در سیاست کیفری اسلام به موارد بسیاری از جرم‌انگاری در راستای پیش‌گیری وضعی برخورد می‌کنیم که برای نمونه می‌توان به حرمت نگاه به نامحرم و خلوت با او در جهت پیش‌گیری از جرایم جنسی اشاره نمود. در این زمینه آیات قرآن کریم صراحت دارد و می‌فرماید: «به مؤمنان بگو چشم‌های خود را (از نگاه به نامحرم) فروگیرند، و عفاف خود را حفظ کنند؛ این برای آنان پاکیزه‌تر است؛ خداوند از آنچه انجام می‌دهید آگاه است.»^۳ (نساء/۳۰) «و به زنان با ایمان بگو... هنگام راه رفتن پاهای خود را به زمین نزنند تا زینت پنهانشان دانسته شود (و صدای خلخال که برپا دارند به گوش رسد) و همگی بسوی خدا بازگردید ای مؤمنان، تا رستگار شوید»^۴ (نساء/۳۱).

در آیات مذکور در واقع از به صدا در آوردن پاها که یک امر مباح است منع شده است تا این کار سبب برانگیختن مردان نشود و در نهایت عفت زن مورد تعدی قرار نگیرد (ابن قیم، ۱۹۷۳: ۱۱۰). افزون بر این در این آیه تصریح شده است که مرد و زن اجنبی بایستی نگاه‌های خود را کنترل نمایند تا از این طریق گرفتار امور محظوره نشوند (ابویحیی، ۱۴۱۸: ۲۴).

پیامبر اسلام فرمودند: زنا چشم نگاه کردن است و زنا گوش شنیدن و زنا پا قدم نهادن است و زنا زبان نطق است (نیشاپوری، بی‌تا: حدیث ۲۶۵۷). نسبت زنا به جوارح به این سبب می‌باشد که اینها مقدمات و وسایل منتهی به زنا می‌باشند و بر اساس، روایات بایستی نگاهی که مغرضانه

«انظرنا» و (آنچه به شما دستور داده می‌شود) بشنوید! و برای کافران (و استهزاکنندگان) عذاب دردناکی است.^۱ (بقره/۱۰۴)

آنان هنگامی این لفظ را می‌گفتند که از پیغمبر تقاضای مهلت برای درک آیات قرآن می‌کردند. اما برخی یهودی‌های مغرض از این لفظ معنای دیگری را مراد می‌گرفتند و آن را وارونه تلفظ می‌کردند. همین بود که خداوند متعال مؤمنان را از گفتن آن لفظ باز داشت. زیرا واژه اول، هم به معنی «ما را مهلت بده»، و هم به معنی «ما را تحمیق کن» می‌باشد و می‌تواند دستاویزی برای دشمنان قرار بگیرد. از این که آنان با خطاب قرار دادن پیامبر اسلام مشابه به یهود و دشمنان پیامبر نشوند منع گردیدند (ابن قیم، ۱۹۷۳: ۱۱۱). در این آیه منع از این جهت صادر شده است که یاران پیامبر از یک‌سو مشمول توهین‌کنندگان نباشند و از سوی دیگر دشمنان اسلامی با استناد به قول ایشان پیامبر را عملاً توهین نمایند و به سخره بگیرند و هیچ بازخواستی از آنان صورت نگیرد. افزون بر این از آیت ۹ سوره فتح و سایر آیات مفهوم می‌شود که خداوند و پیامبرش را بزرگ بدارید و مقدسات و شعائر دینی را تعظیم کنید. در واقع این دستورات از جهت این است که دین و مقدسات آن از توهین و تحقیر ایمن بماند.

۱-۲-۲- سد ذریعه و پیشگیری از جرم زنا

زنا در شریعت اسلامی یکی از اعمال زشت و ناپسند شناخته می‌شود و احکام کیفری سختی برای مرتکبین آن وضع شده است تا مردم از این عمل ناشایست دوری نمایند. با اعمال اصل سد ذریعه از وقوع جرم زنا پیش‌گیری به عمل آمده است تا جلب مصالح و دفع مفسد حاصل شود. قرآن کریم به صراحت مخاطبین‌اش را از نزدیک شدن به زنا منع کرده است و می‌فرماید: «به زنا نزدیک نشوید که عمل زشت و عاقبت بدی دارد»^۲. (اسراء/۳۲) رویکرد شارع جنبه انذار دهنده و پیشگیرانه است تا راه‌های وقوع آن جرم و مفسده را ببندد و آن را در نطفه بخشکاند (شاطبی، ۱۹۹۴: ۲/۳۶۴).

^۳ - قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ بَعْضُوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَبِحَفْظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ.

^۴ - وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ... وَلَا يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيْلِمَ مَا يَخْفَيْنَ مِنْ زِينَتِهِنَّ وَتَوْبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا يَا الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تَفْلِحُونَ.

^۱ - يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ.

^۲ - وَلَا تَقْرَبُوا الرِّبَا إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا.

که در قاموس قرآنی تبرج جاهلی نامیده شده است.^۱ علما می‌فرمایند تبرج یعنی ظاهر شدن در میان مردم و یا هم آشکار کردن جاهایی که پوشانیدن آن لازمی است (کلکل، ۲۰۰۲: ۱۳۲). در واقع می‌توان گفت که در این آیه اشاره به جایگاه و بزرگی شخصیت زن شده است تا خود را بسان متاع در بازار عرضه نکند و یا طوری رفتار نماید که در معرض تهدید و تعدی قرار بگیرد. این آیات و روایات در واقع صراحتاً بیان‌گر این است که سد ذریعه در آنها اعتبار داده شده است. زیرا خلوت با زن اجنبی و بی‌محرم راه‌های رسیدن به زنا را هموار می‌نماید و یا هم منجر به مقدمات زنا می‌شود.

۲- سلامت اداری/جامعه

فساد اداری، پدیده‌ای است که کم‌وبیش در کلیه کشورهای جهان وجود دارد. با این حال، نوع، شکل، میزان و گستردگی آن در هر کشور متفاوت است. امروزه فساد اداری و مالی به یک معضل جهانی مبدل شده و دولت‌ها آگاه‌اند که فساد باعث آسیب‌های بسیاری می‌شود و هیچ حد و مرزی هم نمی‌شناسد. فساد اداری، پدیده‌ای است که در دنیای امروز، به ویژه در کشورهای در حال توسعه، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل بر سر راه پیشرفت جوامع مطرح شده است (محمدی و رفسنجانی‌نژاد، ۱۳۸۹: ۴۳) که بارزترین و شایع‌ترین مصداق آن رشاء و ارتشاء در سطوح مختلف اداری اعم از بخش‌های دولتی و خصوصی می‌باشد.

راهکارهای مبارزه با این پدیده ویرانگر بین‌المللی شده و کنوانسیون بین‌المللی مقابله با جرایم سازمان یافته فراملی (پالرمو ۲۰۰۰) و کنوانسیون سازمان ملل برای مبارزه با فساد (مریدا ۲۰۰۳) نمونه‌های بارز اقدامات جهانی در مبارزه با این پدیده در اوایل قرن بیست و یک می‌باشد. از آنجایی که رسالت اصلی دین اسلام رهایی انسان از تباهی و فساد و گمراهی است، پیشوایان دینی مبارزه با علت و زمینه فساد را در اولویت قرار داده‌اند. در این شکی نیست که اسلام، هیچگاه فساد در جامعه را تأیید نمی‌کند و با تمام توان و با استفاده از اهرم‌های مادی و معنوی با آن مبارزه می‌کند در

است را کنترل نمود حتی اگر در مواردی نگاه تصادفی واقع شود. پیامبر اکرم بر حفظ حریم میان مردان و زنان تأکید کردند. حضرت عایشه و حفصه دو تن از همسران پیامبر در محضر شریف ایشان بودند. شخص نابینایی به نام ام مکتوم وارد شد. حضرت فرمود: برخیزید و به اتاق خود بروید. آن دو گفتند: او نابینا است! ولی رسول خدا فرمود: «اگر او شما را نمی‌بیند، شما او را می‌بینید» (سجستانی، بی‌تا: حدیث ۴۱۱۲).

آمیزش و اختلاط با زنان و مردان نامحرم که یکی از راه‌های کشانیدن به زنا است را بایستی کنترل نمود. روایاتی در این زمینه نقل شده است که خلوت با زن نامحرم را منع می‌کند و آن را سبب هلاکت می‌انگارد. از پیامبر نقل شده است که خلوت با زن بیگانه، سفر با وی و حتی ادای مناسک با زن اجنبی را ناجایز شمرده است (بخاری، بی‌تا: حدیث ۳۰۰۶).

در خصوص جواز خلوت بیش از یک زن (نووی، ۱۹۷۱: ۸/ ۱۱۶) و زنان غیر مشتهات و کهن سال میان فقهای اسلامی اختلاف دیدگاه وجود دارد. که برخی‌ها به تحریم و تعدادی دیگر بر حلیت آن نظر داده‌اند. افزون بر این خلوت با زن اجنبی جوان با در نظر داشت ضرورت جواز دارد (ابویحیی، ۱۴۱۸: ۲۶). فقهای مذاهب اسلامی اتفاق نظر دارند که خلوت با زن جوان اجنبی بدون ضرورت و حاجت شرعی حرام است (ابن عابدین، ۱۹۶۶: ۲۳۹؛ ابن قدامه، ۱۹۸۴: ۴۶۰).

شاطبی می‌فرماید: تکالیف شرعی بر می‌گردد به حفظ مقاصد آنها که سه نوع است. ضروریات، حاجیات و تحسینیات. منع نظر به اجنبی از مکملات قسم اول است زیرا سبب پیش‌گیری از زنا می‌شود و محافظت از نسل آدمی می‌کند. چون نظر، مقدمه‌ای زنا شمرده شده است (شاطبی، ۱۹۹۴: ۲/۱۰).

۱-۲-۲- خود آرای

خود آراستن و نمودار کردن زینت خود برای مردان بیگانه یکی از اسباب وقوع زنا یا انحرافات اخلاقی شمرده می‌شود

۱- وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ. (احزاب/ ۳۳)

نظر داشت روایات وارده در این باب علماً اتفاق نظر دارند که نفس هدیه دادن مانع شرعی ندارد و اتفاقاً امری پسندیده و مرغوب است (کاسانی، ۲۰۰۳: ۶/ ۱۱۷؛ نووی، ۱۴۱۵: ۵/ ۳۶۵). با در نظر داشت اباحت این امر چرا در سیاست جنایی اسلام دادن هدایا به افراد خاص ممنوع شده است؟ در پاسخ به این مسأله ناگزیر باید پذیرفت که در سیاست جنایی اسلام سلامت اداره و به طور عام سلامت جامعه یک اصل بوده است و بر همین اساس مسیریایی که سلامت جامعه را تهدید می‌کند مسدود شده است. مصداق بارز آن اعطای هدایا به کارمندان دولت و موظفین خدمات عمومی است که برخی‌ها این کار را سر آغاز بستر مفساد اداری و مالی عنوان نموده‌اند (ابن قیم، ۱۹۷۳: ۱۱۴). نصوص وارده در این باب می‌رساند که اصل در دادن هدایا برای موظفین و کارمندان ممنوع است. زیرا پیامبر اسلام این کار را خیانت شمرده است. در روایتی آمده است که پیامبر مردی از قبیله بنی‌اسد را که ابن اثیه نام داشت بر جمع‌آوری زکات گماشت، پس از آنکه از مأموریت برگشت خطاب به پیامبر گفت: این، برای شما و این به من هدیه داده شده است. پیامبر بلافاصله برخاست و روی منبر رفت، خدا را حمد و ثنا و گفت و سپس فرمود: «کارگزار را چه شده است که او را برای مأموریت می‌فرستم و بر می‌گردد و می‌گوید: این برای توست و این، برای من است؛ پس چرا در خانه پدر و مادرش ننشست تا ببیند آیا به او هدیه‌ای داده می‌شود یا خیر؟ قسم به آن که جان من در دست او است، چیزی از این را با خود نمی‌آورد، جز آنکه روز قیامت باید آنها را بر دوش بکشد...» (بخاری، بی‌تا: حدیث ۷۱۷۴). تقریباً همه قائلان به حرمت مطلق هدیه و قبول آن توسط قاضی [مأمور دولت]، به این حدیث استدلال کرده‌اند (نووی، ۱۴۱۵: ۱۳۰/۲۰).

در روایت دیگری فرموده است که رشوت‌دهنده و رشوت‌گیرنده از رحمت و بخشش خداوند محروم‌اند (سجستانی، بی‌تا: حدیث ۳۵۸۰۹). ابن همام حنفی می‌فرماید: همین نهی پیامبر به اعتبار سمت فرد است یعنی معلول به علت شده است (ابن الهمام، بی‌تا: ۲۷۲). هرچند برخی‌ها معتقدند که در این زمینه اگر شفاف‌سازی صورت بگیرد، جهت و ارتباط هدیه با عمل انجام داده شده‌ای کارمند معلوم شود می‌توان به آن مشروعیت داد. اما حقیقت امر این است

متون برای مفسدان وعده عذاب داده شده است و مرتکبان فساد مورد نفرین خداوند قرار گرفته‌اند (صنعانی، ۱۴۲۱: ۴/ ۶۷). بدین لحاظ در ابتدای شکل‌گیری نظام سیاسی اسلام یکی از دغدغه‌های مهم چاره‌جویی برای مبارزه با فساد اداری و به صورت خاص رشوه‌ستانی بود که با مطالعه در آموزه‌های دینی ملاحظه می‌گردد پیامبر اسلام برای پیشگیری از این‌گونه جرایم از عواقب ناگوار آن مردم را تعلیم و آگاهی می‌داد. و در خصوص ایجاد تقوا و خود کنترلی مبتنی بر ایمان به معاد و حساب‌دهی در آن و هم‌چنان اهتمام به انجام فرایض و ترک محرمات و توجه به حضور خداوند در هستی و اهمیت امانت‌داری و پاک‌نفسی تأکید می‌نمود. یکی از مقاصد شریعت اسلامی تربیت درست اعضای جامعه است که می‌تواند با محافظت به ارزش‌های معنوی در برابر فساد مقاومت نماید (میلودی، ۱۴۳۶: ۶).

با این پیش‌گفته‌ها می‌توان در آموزه‌های اسلامی دو نوع از عوامل اساسی در امر مبارزه با معضل فساد اداری را که می‌توانند جنبه پیشگیرانه داشته باشند پیدا نمود: عوامل درونی و عوامل بیرونی. عوامل باز دارنده درونی متعلق به خود انسان است و در نهاد وی قرار دارد و بر روی انگیزه‌ها و اعمال و برخوردهای او تأثیر می‌گذارد. باور به امور غیبی مثل معاد ثبت و ضبط رفتارها و رسیدگی آنها در روز حساب و تأکید دین در خصوص استحکام اعتقادات می‌تواند یک عنصر ارزشمند در این باب شمرده شود و فرد را از ارتکاب اعمال و رفتارهای خلاف شرع باز دارد. بنابراین، بهترین عامل و انگیزه قوی برای ایجاد خود کنترلی، اعتقاد و باور به امور غیبی دین است و از این میان، باور به معاد و قیامت نقش به‌سزایی دارد. البته دین تنها به عوامل درونی بسنده نکرده و برای کسانی که به خواسته درونی خود پاسخ رد می‌دهند، اهرم‌ها و ضمانت‌های کنترل بیرونی را قرار داده است که شامل وظایف مردم، دولت و حکومت اسلامی در جامعه شود. مهم‌ترین اصل در کاهش فساد اداری که از عوامل بیرونی به شمار می‌رود وجود مراجع نظارتی قوی در جامعه است.

اثبات این ادعا را می‌توان با نیم‌نگاهی به ماهیت هدیه و جهت دریافت کننده آن در فقه اسلامی ارزیابی نمود. با در

است. مشروعیت نکاح، حرمت زنا و مقرر داشتن حدود در خصوص حمایت از همین مبنا بیان شده است (الیوبی، ۱۴۱۸: ۲۴۸). فقها مصادیق و مستندات را بیان نموده‌اند که در محور همین مبنا می‌چرخند و بیان‌گر نقش بارز این تئوری در پیش‌گیری از جرم و جنایات است.

در ذیل آیه ۳۲ سوره اسراء گفته شده است که کار بسیار زشت، و بد راهی است،^۲ به این مفهوم که تحریم زنا و دواعی آن از این جهت است که در آن ضایع شدن نسب و نابودی نسل و از بین رفتن شیرازه خانواده است. اگر پیشگیری از زنا صورت نگیرد، مردان و زنان از ازدواج اعراض خواهند نمود به روسپی‌گیری روی خواهند آورد که امروز جامعه انسانی از این معضل رنج می‌برد. اگر زنا جرم‌انگاری نشود در واقع زنان بسان کالا در بازار توریست جنسی دادوستد خواهند شد. پس مسأله اساسی این است که از وقوع این عمل چگونه پیشگیری شود؟ آیا اقدامات عینی در فقه اسلامی در خصوص پیشگیری از زنا ارائه شده است یا خیر؟ و تنها به کیفردهی عاملان آن بعد از وقوع جرم بسنده شده است؟

در پاسخ به این مسائل باید گفت که شریعت اسلامی تنها به دستورات باز دارنده‌ای و کیفری برای پیش‌گیری از جرم زنا بسنده نکرده است بلکه راه‌های عینی دیگری را نیز وضع نموده است که با رعایت آنها می‌توان از یک‌سو نسل بشر را تداوم بخشید و از سوی دیگر جرایم منافی عفت را کاهش داد و به حداقل آن رساند. به دیگر سخن، حفظ نسل و سایر مقاصد شریعت از دو نظر حفظ می‌شوند؛ نخست از نظر ایجاد و تحقق آن‌ها، و دوم از نظر حفظ و بقای آن‌ها (ابن تیمیه، ۲۰۰۰: ۱۲۵؛ کاظمی و دانش‌آراء، ۱۳۹۸: ۳۰۸).

۳-۱- ازدواج

ازدواج و همسرگزینی با در نظر داشت شرایط خاص از جمله مواردی است که به شکل عملی در کاهش جرایم نقش به‌سزایی دارد. تأثیر ازدواج در پیش‌گیری از جرایم جنسی به حدی مورد توجه است که گاه در سیاست جنایی اسلام

که اگر این عمل را مشروعیت ببخشیم در واقع راه رشوه‌ستانی را باز گذاشتیم و به احتمال زیاد رشوت را در قالب هدیه قانونی می‌سازیم. به همین سبب است که بسیاری از کشورها این عمل را جرم‌انگاری نموده‌اند.^۱ خلیفه دوم مسلمان‌ها اقداماتی را در زمان خلافت خود در خصوص پیشگیری از وقوع جرم رشوه در دستور کار قرار داد:

- تعیین حقوق ماهانه بر حسب نیازمندی معیشتی برای کارمندان دولت بویژه قضات.
- بیشتر افرادی را در منصب قضاء می‌گماشت که ضمن دارا بودن ویژگی‌های این مقام، صاحب مال و ثروت باشد.
- خرید و فروش و تجارت را برای قضات ممنوع قرار داده بود تا از این طریق راه رشوه‌ستانی را ببندد (نعمانی، ۲۰۰۰: ۲۱۰).

تویخ عثمان این حنیف انصاری از طرف علی که سمت فرمانداری بصره را داشت و خبر رسید که در میهمانی یکی از ثروتمندان بصره شرکت جسته که در آن تمام میهمانان از ثروتمندان شهر بصره بوده‌اند و هیچ فقیری در آن حضور نداشته است. نمونه‌ای دیگری از سیاست‌های پیشگیرانه از وقوع فساد و کنترل کارگزاران و فرمانداران در نظام اسلامی می‌باشد (ریعان، بی‌تا: ۳۹۲).

با این پیش‌گفته‌ها چنین بر می‌آید که راهکارهای سیاست جنایی اسلام در قبال مبارزه با فساد اداری بیشتر کنشی بوده است تا واکنشی و اینکه اعطای هدیه توسط کارمندان دولت را امری ناپسند و فسادزا عنوان نموده است و بر اساس اصل سلامت اداره/جامعه اقدام به پیشگیری آن نموده است بیان‌گر اهتمام سیاست جنایی اسلام به این امر را دارد.

۳- حفظ نسل

یکی از مقاصد و ارزش‌های اساسی در شریعت اسلامی حفظ نسل بشر و تداوم آن است که برای عملی نمودن این ارزش، احکامی در قالب امر، نهی و تشویق و ترغیب وضع شده

^۱ - قانون العقوبات المصر مادة (۱۰۵)، قانون الجزاء العماني مادة (۱۵۵)، قانون عقوبات قطر مادة (۱۴۰)، کود جزاء، ماده (۳۷۰)، قانون مدیریت خدمات کشوری - فصل یازدهم - حقوق و تکالیف کارمندان، ماده (۹۱).

^۲ - وَلَا تَقْرَبُوا الزَّانَةَ إِنَّهَا كَانَتْ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا.

تسهیل روند ازدواج با زن بیوه و مطلقه نیز یکی دیگر از روش‌هایی است که می‌تواند در پیشگیری و کاهش انحرافات جنسی مؤثر واقع شود. زیرا قیود و شرایطی که در ازدواج با دختران وضع شده است برای زنان بیوه و مطلقه موضوعیت ندارد و زنان در این حالات اختیار تام ازدواج خود را دارند. اگر در همچو حالات ازدواج ممنوع می‌بود یا محدودیت‌هایی را در بر می‌داشت ادعای نقش پیشگیرانه منطقی به نظر نمی‌آمد. قانونی بودن چند همسری یا تعدد ازدواج با در نظر داشت شرایط آن روش دیگری در شریعت اسلامی است که می‌تواند نقش پیشگیرانه را در این زمینه ایفا نماید.

آنچه که از این امر مستفاد می‌شود پیشگیری از به انحراف کشاندن انسان‌ها است که اگر تعدد زوجات را منع کنیم به این معنی است که برخی از مردان را که نمی‌توانند غرائز جنسی خود را کنترل نمایند به انحراف سوق داده شوند (عوده، بی‌تا: ۱ / ۵۲). این رسم، مختص نظام اسلام نبوده بلکه از اجتماعات اولیه بشری سرچشمه گرفته است. ویل دورانت می‌گوید: «در اجتماعات اولیه، اصل چند همسری روشی متداول و رایج بوده است» (دورانت، ۱۳۷۰: ۵۰). همچنین رسم چند زنی در میان اقوام چینی و هندی و بابلی و آشوری و مصری قدیم (ناصر علوان، ۱۴۰۴: ۱۵).

فقهای اهل تشیع نکاح موقت و معاطاتی را مشروع می‌دانند و معتقدند که این ازدواج‌ها نیز در کاهش جرایم جنسی مؤثراند (آقایی و همکاران، ۱۳۹۸: ۵). همان‌طوری که فقهای معاصر اهل سنت نکاح مسیار را مشروعیت می‌دهند و نقش آن را در کاهش انحرافات جنسی و برآورده شدن خواست‌های مشروع زوجین انکارناپذیر می‌انگارند (ابوالصل، ۱۴۲۲: ۳۱۲).

۳-۲- پایبندی به عبادات

در شریعت اسلامی راهکارهای دیگری نیز در خصوص پیشگیری از انحرافات جنسی اعم از برنامه‌های آموزشی و تربیتی و معنوی ارائه شده است که می‌تواند در این باب مؤثر واقع شود و هم‌چنان کسانی که درگیر این گونه مشکلات می‌باشند بتوانند به وسیله این راهکارها خود را از منجلا ب این انحرافات بیرون بکشند. توجه به انجام امور عبادی و... از

مقامات رسمی عدالت کیفری پس از اجرای واکنش کیفری علیه مجرم طی یک اقدام بازدارنده شرایط لازم را به منظور نکاح مجرم فراهم می‌سازند و این در واقع یک اقدام مناسبی در جهت پیشگیری از چنین جرایم خاصی می‌باشد (حسینی و صباحی، ۱۳۹۶: ۲۶). درخصوص ازدواج و پیامدهای مثبت آن آیات و روایات زیادی وارد شده است که با در نظر داشت فراهم شدن شرایط، شخص می‌تواند این سنت اسلامی را به‌جا آورد. فقها با استناد به آیات و روایات وارده در این باب در خصوص حکم شرعی نکاح دیدگاه‌های متفاوت دارند که جمهور علما به استحباب آن قائل هستند هر چند برخی‌ها بر وجوب آن معتقدند و برخی دیگر به تفصیل در این زمینه سخن گفته‌اند (ابن رشد، ۱۴۱۵: ۳۷).

بدون شک که منشاء بسیاری از خشونت‌های جنسی، کنترل نشدن غریزه سرکش جنسی و شهوت انسان‌ها است. اگر این غریزه در جامعه با تسهیل ازدواج و فرهنگ‌سازی کنترل شود نه تنها بسیاری از جرایم جنسی از بین می‌رود بلکه از برخی جرایم خشونت‌بار دیگر نیز پیشگیری خواهد شد. به همین سبب است که پیامبر اکرم می‌فرماید: هر کسی توانایی ازدواج را دارد باید ازدواج نماید زیرا ازدواج چشم را از نگاه - مغرضانه به نامحرم - محافظت می‌کند و از وقوع حرام جلوگیری می‌نماید اما اگر زمینه ازدواج فراهم نبود بایستی روزه گرفت زیرا صوم شکننده شهوت است (نیشاپوری، بی‌تا: حدیث، ۱۴۰۰).

فقهای مذاهب اسلامی در خصوص شرح و بسط موضوع نکاح آن قدر بحث نموده‌اند که هیچ کتاب فقهی نیست مگر این که باب مشخصی در رابطه به نکاح در آن وضع شده است. در جامعه‌هایی که توجه به نکاح و روابط زن و مرد در چارچوب خانواده نمی‌شود بیش‌ترین ضرر را زنان تحمیل می‌کنند. امروز به شکل گسترده از زنان کام‌جویی می‌شوند و کام‌جویی از آنان به یک صنعت در آمده است. توریست جنسی نمونه آن است که امروزه به یک معضل جهانی تبدیل شده است. دین اسلام به خاطر حفظ مصالح و پیشگیری از رسیدن ضرر برای زن‌ها نکاح را پیشنهاد می‌نماید (دهلوی، ۱۴۲۴: ۴۹).

اسلام را در امر پیشگیری و مبارزه با فساد و جرایم نشان می‌دهد. یکی از ویژگی‌های بارز سیاست جنایی اسلام تنوع دیدگاه‌ها در باب پیشگیری از فساد و جرایم است که در این نوشتار تمرکز بیشتر روی مباحثی که تا هنوز مورد بحث و واکاوی قرار نگرفته بود انجام شد.

با در نظر داشت آیات و روایت در باب منع فساد به‌ویژه فساد اداری و مالی مثل رشوه، اختلاس و خیانت در امانت و... سلامت اداری و جامعه می‌تواند اصلی در باب پیشگیری از مفاسد یاد شده قرار بگیرد. زیرا یکی از اهدافی که در سیاست جنایی نظام‌ها دنبال می‌شود مبارزه با فساد و داشتن اداره سالم عنوان شده است. از تنوع دیدگاه‌ها در سیاست جنایی اسلام، قانون‌گذاران بایستی بدون هیچ نوع تبعیض در تصویب قوانین استفاده بهینه نمایند بدین لحاظ از یک‌سو می‌توان کاستی‌های موجود در جامعیت قوانین به حد صفر برسد، و از سوی دیگر این امر می‌تواند کشورهای اسلامی و مسلمانان را بیش‌تر باهم نزدیک نماید.

ملاحظات اخلاقی: موارد مربوط به اخلاق در پژوهش و نیز امانت‌داری در استناد به متون و ارجاعات مقاله تماماً رعایت گردید.

تعارض منافع: تدوین این مقاله، فاقد هرگونه تعارض منافی بوده است.

سهم نویسندگان: نگارش مقاله توسط نویسنده نخست انجام گرفته و نظارت بر آن برعهده سایر نویسندگان بوده است.

تشکر و قدردانی: از تمام کسانی که ما را در تهیه این مقاله یاری رسانده‌اند، سپاسگزاریم.

تأمین اعتبار پژوهش: این پژوهش بدون تأمین اعتبار مالی سامان یافته است.

جمله راهکارهایی است که می‌تواند در پیشگیری از فساد خاصاً فساد اخلاقی مؤثر واقع شود. در قرآن کریم چنین تصریح شده است: «آنچه را از کتاب به تو وحی شده تلاوت کن، و نماز را برپا دار، که نماز از زشتیها و گناه بازمی‌دارد»^۱ (عنکبوت/۴۵) مشاهدات عینی و تجربی نشان می‌دهد که افراد نمازگزار کمترین تمایل را برای ارتکاب بزه دارند. پایبندی به نمازهای پنج‌وقت و ادای آنها در مساجد در حقیقت نوعی رشد اجتماعی را به بار می‌آورد که اخیراً در میان جرم‌شناسان این نظریه بازتاب داده شده است. به این مفهوم که تعامل اجتماعی صحیح و درست شهروندان با یک‌دیگر، اثری قابل توجه بر تمایلات رفتاری افراد خواهد داشت. براساس این نظریه حتی اگر شماری از جوانان، در مسیرهای رشد ناپه‌نجا قرار گیرند؛ می‌توان از طریق ایجاد مجموعه‌ای از فرصت‌ها و تجربیات مؤثر اجتماعی، آن‌ها را دوباره به مسیر صحیح رشد باز گرداند (دویدی، ۱۳۹۴: ۶۱).

نتیجه‌گیری

در سیاست جنایی اسلام و مذاهب فقهی تنها به مجازات مجرم توجه و بسنده نشده است و به تعبیر حقوقی سنت کلاسیک را پیش نگرفته است بلکه به پیشگیری از وقوع بزه اولویت داده شده است. فقهای مذاهب اهل سنت در متون فقهی بحثی را به‌طور مستقل زیرنام پیش‌گیری از جرم یا به تعبیر عربی منع الجرم مطرح نکرده‌اند، اما دیدگاه‌هایشان را در ابواب مختلف خاصاً زیر باب سد الذرائع یا قاعده لاضرر و لاضرار و سایر قواعد فقهی کیفی بیان نموده‌اند. البته این را نباید فراموش کرد که در متون فقهی ذیل کتاب حدود و عقوبات بحث‌هایی مفصلی به‌طور مستقل انجام شده است که بیش‌تر بر جزاها و تعزیرات پس از وقوع جرم تمرکز دارد که از مجال بحث ما بیرون بود.

تئوری‌های مطرح شده که مبانی استنادی دیدگاه‌های فقهی در پیش‌گیری از جرم را در مذاهب اسلامی تشکیل می‌دهد انحصار شده در چند مورد نیست بلکه دامنه‌ای آنها گسترده‌تر است که تنوع در این باب بیان‌گر جدیت سیاست جنایی

^۱ - وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ.

منابع و مأخذ

الف. منابع فارسی و عربی

- ابوالصل، علی عبدالاحمد (۱۴۲۲). «نکاح المسیار فی الفقه الاسلامی». مجله کلیه الدراسات الاسلامیه والعربیه: ۲۲: ۵۶-۷۵.
- ابویحیی، سمر محمد (۱۴۱۸). احکام الخلوۃ فی الفقه الاسلامی. عمان: دارالبازوری العلمیه.
- الیوبی، محمد سعد بن احمد بن مسعود (۱۴۱۸). مقاصد الشریعۃ الاسلامیه و علاقتها بالادلۃ الشرعیۃ. ریاض: دارالهجره.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (بی تا). صحیح البخاری. نرم افزار جامع الکتب التسعه.
- بدوی، یوسف احمد محمد (۲۰۰۰). مقاصد الشریعۃ عند ابن تیمیه. قاهره: دارالفنایس.
- جورکویه، علی و مصطفی پور، محمد (۱۳۹۴). «رویگردی جرم شناختی - اسلامی بر قلمرو تأثیر عوامل زیستی بر رفتار مجرمانه». فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، ۷۰: ۱۲۷-۱۵۱.
- حسینی، سید محمد (۱۳۹۱). «بررسی نظریه برچسب‌زنی با نگاه به منابع اسلامی». فصلنامه حقوق، ۴: ۱۱۷-۱۳۶.
- حسینی، سیدعلی رضا و صباحی، آرش (۱۳۹۶). «پیش‌گیری غیر کیفری از جرایم زنان با رویکرد فقهی حقوق». معارف فقه علوی، ۵: ۲۳-۴۸.
- خسروشاهی، قدرت الله (۱۳۸۸). «پیشگیری ثانویه از جرم و انحراف در آموزه‌های قرآن». فصلنامه علمی - پژوهشی رفاه اجتماعی. ۳۴: ۲۷۴-۲۴۵.
- دهلوی، محمد یعقوب (۱۴۲۴). ضمانات حقوق المرأة الزوجیه. ریاض: عماده البحث العلمی بالجامعه الاسلامیه المدینه.
- آزادفر، محمد صادق؛ ساریخانی، عادل و چگینی، مهدی (۱۳۹۷). «تأثیر زیستگاه بر بزهکاری در آموزه‌های حقوق اسلام و غرب». فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب. ۴: ۵۹-۹۰.
- آقابابایی، حسین و موسوی، ریحانه (۱۳۹۱). «پیشگیری از بزه‌دیدگی زنان در آموزه‌های اسلامی». مجله آموزه‌های حقوق کیفری، ۴: ۵۴-۳۵.
- آقای بیجستانی، مریم و فاطمه شکری (۱۳۹۸). «مبانی فقهی مشروعیت نکاح معاطاتی». نشریه علمی دو فصلنامه فقه و حقوق خانواده. ۷۰: ۲۷-۵.
- ابن الهمام، کمال الدین محمد بن عبد الواحد (بی تا). فتح القدر. دار الفکر: بیروت.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم (۱۹۹۸). الفتاوی الکبری. قاهره: دار الحرف مدینه النصر.
- ابن رشد، محمد بن احمد بن محمد (۱۴۱۵). بدایه المجتهد و نهایه المقتصد. قاهره: مکتبه ابن تیمیه.
- ابن عابدین، محمد امین (۱۹۶۶). ردالمحتار علی الدر المختار شرح تنویر الابصار. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن عاشور، محمد بن الطاهر (۲۰۰۴). مقاصد الشریعۃ الاسلامیه. قطر: وزارة الاوقاف والشئون الاسلامیه.
- ابن قدامه، موفق الدین (۱۹۸۴). المعنی و الشرح الکبیر. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن قیم، شمس الدین (۱۹۷۳). اعلام الموقعین عن رب العالمین. بیروت: دارالجبیل.
- ابن منظور، جمال الدین (۱۴۰۸). لسان العرب. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

- دورانت، ویل (۱۳۷۰). تاریخ تمدن. ترجمه احمد آرام و امیر حسین آریانیپور، تهران: سازمان انتشارات آموزش و پرورش انقلاب اسلامی.
- دودیپی، براندون سی (۱۳۹۴). *دانشنامه پیشگیری از جرم آکسفورد*. ترجمه گروه از پژوهشگران حقوق کیفری و جرم‌شناسی، میزان: تهران.
- ریعان، معصومه (بی‌تا). «توبیخ عثمان ابن حنیف یادگاری در تاریخ کارگزاران مسلمان». *دومین همایش ملی نهج البلاغه و علوم انسانی*.
- زیدان، عبدالکریم (۱۹۷۶). *الوحييز في اصول الفقه*. بغداد: مؤسسه قرطبه.
- سجستانی، ابوداود (بی‌تا). *سنن ابی داود*. نرم افزار جامع الکتب التسعة.
- شاطبی، ابراهیم بن موسی (۱۹۹۴). *الموافقات في اصول الشريعة*. بیروت: دارالمعرفه.
- صنعانی، محمد بن اسماعیل (۱۴۲۱). *سبل السلام الى بلوغ المرام*. سعودی: دار ابن الجوزی.
- عوده، عبدالقادر (بی‌تا). *التشريع الجنائي الاسلامي مقارنا بالقانون الوضعي*. بیروت: دارالکاتب العربی.
- فقهی، علی نقی (۱۳۸۷). «بررسی احادیث در زمینه راه‌کارهای تربیتی به منظور پیشگیری از رفتارهای ناپه‌نجانار جنسی نوجوانان و جوانان». *دوفصلنامه تربیت اسلامی*. ۶: ۵۶-۲۷.
- کاسانی، علاء الدین (۲۰۰۳). *بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- کاظمی، سید سجاد و دانش‌آرا، سجاد (۱۳۹۸). «تکفیر؛ از پیشگیری رشدمدار تا توجیه فلسفی جرم‌انگاری». *نشریه علمی مطالعات حقوقی معاصر*. ۱۹: ۲۹۵-۳۱۶.
- کلکل، محمد ادیب (۲۰۰۲). *حکم الاسلام في النظر الى العورة*. دمشق: المكتبة العربية.
- محمدی، ملک (۱۳۸۹). «نقش توسعه سرمایه اجتماعی در کاهش فساد». *فصلنامه علمی - تخصصی دانش ارزیابی*. ۳: ۶۸-۹۷.
- میرخلیلی، سید محمود (۱۳۹۰). «سد ذرائع و پیش‌گیری از بزهکاری در آموزه‌های اسلامی». *نشریه حقوق اسلامی*. ۳۱: ۹۵-۱۲۶.
- میلودی، زینب (۱۴۳۶). *جريمة الرشوة في الفقه الاسلامي و القانون الجنائي الجزائري*. الوادی: جامعة الشهيد حمه لخضر.
- ناصح علوان، عبدالله (۱۴۰۴). *تعدد الزوجات في الاسلام و الحكمه من تعدد ازواج النبی*. قاهره: دار السلام للطباعة و النشر و التوزيع.
- نعمانی، شبلی (۲۰۰۰). *سيرة الفاروق*. قاهره: المجلس الاعلی للثقافة.
- نووی، محی الدین بن شرف (۱۹۷۱). *المجموع شرح المذهب*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- نووی، محی الدین یحی بن شرف (۱۴۱۵). *روضه الطالبین وعمدة المفتین*. بیروت: المكتب الاسلامی.
- نیشاپوری، مسلم بن الحجاج (بی‌تا). *صحیح المسلم*. نرم افزار جامع الکتب التسعة.
- هشام، قریسه (۱۴۳۱). *سد الذرائع في الفقه الاسلامي*. بیروت: دار ابن حزم.
- ب. منابع انگلیسی**
- Hirschi, T & Stark, R (1969). "Hellfire and Delinquency". *Social Problems*, 17(2): 202-213.
- Johnson, B. R & Jang, S. J (2010). "Crime and religion: Assessing the role of the faith factor". *Contemporary issues in criminological theory*

and drug use: A meta-analysis". *Criminal Justice Review*, 40(4): 505-523.

and research: The role of social institutions, 49-117.

- Kelly, P. E; Polanin, J. R; Jang, S. J & Johnson, B. R (2015). "Religion, delinquency,

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی